

De musealisering van de “non-place”¹

A paradox of non-place: a foreigner lost in a country he does not know he can feel at home there only in the anonymity of motorways, service stations, big stores or hotel chains. For him, an oil company logo is a reassuring landmark; among the supermarket shelves he falls with relief on sanitary, household or food products validated by multinational brand names.

Marc Augé

The *young conservatives* embrace the fundamental experience of aesthetic modernity — the disclosure of a decentered subjectivity, freed from all constraints of rational cognition and purposiveness, from all imperatives of labor and utility — and in this way break out of the modern world. They transpose the spontaneous power of imagination, the experience of the self and affectivity into the remote and the archaic; and in manichean fashion, they counterpose to instrumental reason a principle only accessible via “evocation”: be it the will to power or sovereignty, Being or the Dionysian power of the poetic.

Jürgen Habermas

Er waait een frisse wind door het landschap. Steeds meer architecten, stedebouwers, politici en bestuurders richten zich op de openbare ruimte van de binnensteden, de periferie van de stad en van het landschap. Het is vooral aan het postmoderne debat te danken dat men is gaan nadenken over welke communicatieve verantwoordelijkheid de architectuur heeft ten opzichte van de publieke sfeer. De postmoderne architectuur² zocht contact met het publiek door de beeldcultuur van de architectuur te verrijken met de collectieve herinnering en de smaak van het volk. De sterk populistische aankleding van gebouwen, zoals die van Venturi en Graves, heeft door de sterke traditie van het Modernisme in Nederland niet echt voet aan de grond gekregen. Het is eerder zo dat men het ornament van de Moderne architectuur is gaan ontdekken³. We lieten het liever aan buitenlandse architecten over de representatieve dimensie van de architectuur “populistisch” uit te buiten⁴. Het bestuur van Groningen is er nu achter gekomen, als een van de eerste in Nederland, dat de openbare ruimte meer nodig heeft dan een architectuur die stilstaat bij het ornament alleen. Met de manifestatie Stadsmarkeringen vangt Groningen aan het postmodernisme niet alleen te begrijpen⁵ als een visuele, maar ook als programmatische activiteit. Met “de stad als podium” onder de naam “A Star is born” brengt Groningen het vraagstuk inzake de publieke rol van de architectuur verder. Door architectuur, kunst en openluchttheater in de publieke ruimte samen te laten optreden wordt de representatieve functie van de architectuur direct verbonden met de activiteiten die zich op locatie in de stad afspelen.

---

¹ Begrip geïntroduceerd door de socioloog Marc Augé in zijn boek *Non-places* (zie noot 6)

² Te denken valt aan Charles Jencks, Aldo Rossi, Robert Venturi, Denise Scott Brown, Michael Graves en vele andere “postmoderne” architecten.

³ Zie ook: Roemer van Toorn, “Architectuur om de architectuur. Modernisme als ornament in het recente werk van Mecanoo”, *Archis* November 11, 1992.

⁴ Natalini, Grassi en Mendini in Groningen, Aldo Rossi in Maastricht en Michael Graves in Den Haag.

⁵ Zie: “Stadsmarkeringen Groningen 950 jaar” [Marking the city boundaries], Paul Hefting en Camiel van Winkel (ed), 1990. Met: D. Libeskind, J. Hejduk, T. Puckey, K. Forster, G. Daan, W. Forsythe, L. Lapin, A. Asada, H. Müller en P. Virilio En natuurlijk vinden we deze interesse ook terug in de installaties van R. Koolhaas, B. Tschumi, Z. Hadid en o.a. P. Eisenman.

Supermoderniteit

De kaarten die de mensheid richting gaven, individueel en collectief, representeren niet langer het landschap waar we door heen bewegen. Of we het op prijs stellen of niet de moderniteit raast voort. In de negentiende eeuw blies de moderniteit de feodale samenleving op en produceerde de industriële maatschappij. In onze tijd ondergraaft de moderniteit de industriële samenleving en ontstaat er een nieuwe moderniteit. Via de achterdeur dringt deze zogenaamde supermoderniteit ons dagelijkse leven binnen. Revoluties of politieke explosies blijven dit keer uit. Het is een leven dat we meer en meer in eenzaamheid doorbrengen in een wereld van supermarkten, vliegvelden, hotels, snelwegen, voor de televisie, computers en geldautomaten. Deze supermoderne wereld van alledaagse objecten wordt door éénieder van ons ervaren maar ontsnapt aan onze bewuste opmerkzaamheid. In toenemende mate lijkt onze openbare ruimte te bestaan uit “non-places”. Dit zijn, volgens Marc Augé⁶, plekken waar individuen maar moeilijk in staat zijn sociaal leven te creëren. Eenzaam zwerven de mensen van de ene naar de andere “non-place”⁷. Deze supermoderne wereld van “non-places” bestaat uit een identiteit die erg lijkt op de ervaringen die we op doen in themaparken waar de wet van het spektakel van doorslaggevende betekenis is.

Het is in deze supermoderne conditie waar steeds meer architecten en stadsbesturen moeten opereren. De permanente kritiek op de samenleving en de verlammeende onmogelijkheid om de wereld ten goede te veranderen, die ontaard in een strategie van negatieve kritiek⁸ wordt niet langer geloofd. Het pessimisme van het intellect lijkt te zijn om geslagen in een optimisme van de wil. Engagement wordt in het vertrouwde van het alledaagse van de supermoderniteit gevonden. De “non-places” van onze hedendaagse tijd maken onze toekomst uit en bestaan uit “ongeclassificeerde” werkelijkheden die we misschien ten goede kunnen keren. Als de architect en het bestuur in zake slim genoeg zijn ligt daar een kans om zich te mengen in de totstandkoming en formulering (juist ook in vorm) van het programma van activiteiten en de consequenties daarvan voor de publieke en private ruimten. Met de manifestatie “A Star is born” inspireert Groningen een discussie over de kwaliteit van de publieke ruimte in onze supermoderniteit met zijn vele “non-places” in onze binnensteden en daarbuiten.

Immanente kritiek en intersubjectieve ruimte

In de publieke sfeer kan een type ruimte ontstaan die vele verschillende raakvlakken en overlappingsen kent; verbindingen van een klein stukje met een ander komen tot stand op een oneindig aantal mogelijke manieren en zijn niet vooraf bepaald. Dit is een opvatting die geïnteresseerd is in niet zozeer de

---

⁶ Marc Augé in: “Non-places, introduction to an anthropology of supermodernity”, Verso, 1995 (french version 1992).

⁷ Marc Augé spreekt in zijn boek over de moderne ‘non-places’ van o.a. vliegvelden, de periferie en infrastructuur. Niet alleen de installaties die nodig zijn voor het versnellen van de circulatie van passagiers en goederen zijn een ‘non-place’ ook de middelen van transport zelf. In dit artikel wordt het begrip ‘non-place’ verder uitgebouwd vanuit het toerisme en consumptie in de zgn. publieke ruimten die ogenschijnlijk getuigen van plaats, maar door hun naar binnengekeerde blik en overschilligheid, ook bestempeld kunnen worden als ‘non-place’.

⁸ De negatieve kritiek als enige praktijk om te opereren in het laat-kapitalisme. Voor een uitvoerige uitleg van deze positie zie: Hilde Heynen, Oase nr. 44 “Het negatieve denken en de architectuur”, 1996. Tafuri gaat zelfs zo ver door te stellen dat er vanuit [within] het systeem geen hoop ligt om ook maar iets te genereren dat het systeem bekritiseert en/of een andere ervaring mogelijk maakt binnen of buiten het systeem om.

dingen zelf maar wat zich tussen en door de dingen als gebeurtenis afspeelt. Eigenlijk is dit een streven naar ervaringen die de "achterzijde" van de representatie tonen. Jean-Paul Fargier heeft opgemerkt dat Jean Luc-Godard, dankzij video, in staat was om de "achterzijde" van het beeld zichtbaar te maken, of te wel het verborgen gezicht ervan te tonen. Plotseling bestaan er in hetzelfde beeld twee ruimtes die in verschillende perioden thuishoren. "Twee tijden schuiven in alle betrekkelijkheid in elkaar, de hele oppervlakte versplintert zodat er onder een andere ruimte zichtbaar begint te worden: een ruimte die synoniem is aan gewichtsloosheid."⁹ Wat zich aandient is een "keerzijde" van het beeld dat zich onderscheidt van de materiële voorstellingen in het beeld. Er doemt zoiets op als het waarschijnlijke dat zich niet in de dingen bevindt. Dit waarschijnlijke is niet iets illusionairs. Iets dat zich alleen in de hoofden van de toeschouwers afspeelt. Het waarschijnlijke moet wel een "mogelijk" bestaan hebben, dat ergens in de concrete beelden en de activiteit van de acteurs terug te vinden moet zijn. In de woorden van Godard: "Men moet niet een wereld scheppen, maar de mogelijkheid tot een wereld." Voor Godard zijn de beelden dus niet wat ze zijn. Door de zichtbare wereld spookt "de mogelijkheid tot een andere wereld. (...) De mogelijkheid tot een wereld." De beelden zijn daarom niet mooi, niet in hun schoonheid, hun vastheid of hun volkomenheid, maar juist in hun transparantie, breekbaarheid en potentialiteit. De beelden monden uit in een situatie van presenties waar de daadwerkelijke ervaringen in een open situatie elkaar in dialoog ontmoeten. Zo doende komen ze achter [beyond] de banale, institutionele clichématige representaties terecht, zonder ze af te doen als slecht of goed. Dit kan een vorm van kritiek op het discours van de status quo zijn die haar alternatief niet buiten het discours van de status quo zoekt, maar eerder een immanente kritiek¹⁰ inhoudt die van binnenuit de huidige situatie speels wil radicaliseren. Het is een constante her-identificatie die conflicten ruimte geeft. Daarmee is deze kritiek ambivalent en zelfs schizofreen van karakter. Ze is zich bewust van verandering omdat ze open staat voor andere invalshoeken. Deze immanente kritiek probeert de ervaring van de presentie; voorop te stellen. Daarmee brengt ze de representatie aan het wankelen, ontmaskert ze de representatie en vraagt ze om uitspraken. In de woorden van Scott Lash¹¹: "Representation is by definition monological, it is the fixed creation of a subject. Presentation, like play is dialogical, it opens up and involves the playing off of one another playmates. When a jazz band improvises it is like play. So is football when it's working, when a team is really knocking the ball around, creating openings, running of the ball, moving into space." Volgens Lash ontstaat emancipatie door een esthetische creatie - in bijvoorbeeld de jazz muziek. Het vindt niet plaats door opnieuw een representatie, maar door presentatie, te begrijpen als "performance". Niet zozeer de representatie zelf alswel de presentie van waarden wordt in een gebeurtenis geënceneerd. Met "de stad als podium" zet Groningen een stap in deze richting. De "performance" waar Lash op duidt is intersubjectief. Dat betekent dat de verschillende stellingen die worden ingenomen tijdens het gesprek kunnen worden getoetst op hun positie en argumentatie. Het is een

---

⁹ Jean-Paul Fargier, "La face cachée de la lune" in: Art Press: Spécial Godard, nr. 4 (1984-1985)

¹⁰ Begrip ontleend aan de theorie van Chantal Mouffe.

¹¹ Scott Lash, "Difference or Sociality?" in "Towards a theory of the image" (editor John Tompshon), Jan van Eyck Academy, Maastricht, 1996.

open dialoog vol tegenstellingen, conflict en spel¹². Gianni Vattimo gaat er terecht vanuit dat juist in deze relatieve chaos van argumenten de hoop voor emancipatie ligt: "There is no single history, only images of the past projected from different points of view. It is illusory to think that there exists a supreme or comprehensive viewpoint capable of unifying all others (such as "History", encompassing the histories of art, of literature, of wars, of sexuality, etc.) (...) What I am proposing is: (a) that the mass media play a decisive role in the birth of a post-modern; (b) that they do not make this post-modern society more 'transparent', but even more complex, even chaotic..."¹³ Behalve dat een dialoog argumenten en standpunten uitwisselt, wat inhoudt dat architectuur relatief populistisch moet zijn, wordt de intersubjectieve dialoog gekarakteriseerd door een grote mate van openheid. In de woorden van Frank Stella: "Our identity is formed only in that moment when we put it on the line, reaching out to, or at least interacting with the other. And yet the problem is to remain [open to the other] without losing one's self; how can we project ourselves towards others without erasing differences?"¹⁴ Zo'n dialoog kan eigenlijk alleen plaatsvinden in een ruimte waar mensen elkaar ontmoeten. Dit is een publieke sfeer die bij uitstek in de openbare ruimte kans van slagen heeft. Vandaar dat het niet verwonderlijk is dat veel recente architectuur geïnteresseerd is in juist het verstedelijkte landschap waar mensen en objecten elkaar ontmoeten en kruisen.

In plaats van conventionele strategieën te blijven volgen moet de toekomstige architectuur, ondanks en dankzij haar connectie met de conservatieve krachten van de markt, die voor een groot gedeelte de collectiviteit uitmaken, nieuwe institutionele vormen ontwikkelen die van binnenuit [within] de huidige conditie emanciperen. Waar het in deze aanpak om gaat is niet het vormgeving van een programma van eisen dat door de esthetiek gewillig en met enthousiasme verorberd kan worden, maar het is er om te doen een intersubjectieve dialoog te realiseren die emancipatie bereikt door activering en niet consumptief handelen. Dit kan alleen bereikt worden als de processen die zich afspelen in de publieke sfeer als uitgangspunt worden gekozen. Dit is een architectuur die niet de vorm, de abstractie, het optische en het figuratieve centraal stelt, maar geïnteresseerd is in de processen en krachten die zich afspelen in en overgedragen worden door de ruimte en de vorm. Niet het afstandelijke, abstracte, maar het geïncorporeerde is van belang, niet de gefixeerde en duidelijk gecodeerde afgebakende functie is belangrijk, maar de bewegende, overlappende activiteiten. Dit betekent dat het cruciaal is de openbare ruimte niet op te splitsen in statische monoculturen van winkelen, wonen en terrassen en theaters keurig afgebakend naast elkaar, maar dat het van politiek belang is, in de woorden van Homi Bhabha "...the need to think beyond narratives of originary and initial subjectivities and to focus on those moments or processes that are produced in the articulation of cultural differences." Daarmee komen we uit op de tussen ruimten die collectief of individueel nieuwe, niet gepreconditioneerde tekens van identiteit, en innovatieve plekken van ontmoeting, uitwisseling en samenwerking activeren. Deze tussen ruimten conditioneren en definiëren de plek niet maar breken de

---

¹² Zie ook Hans-Georg Gadamer over de traditie van reflectie en onze wijze van interpreteren in met name "Truth and Method", Stagbooks, 1988 (org. 1960)

¹³ Gianni Vattimo, "The Transparent Society", Polity Press, 1992

¹⁴ Frank Stella, geciteerd in Casabella, 1996. Het laatste nummer onder de hoofdredactie van Gregotti: Internationalism.

verschillende identiteiten open, zodat er een gelaagd proces van diepere, niet consumptieve, reeks van handelingen kan ontstaan. Het zijn deze tussen-gebieden, die Deleuze als plooiën of “AND”¹⁵ situatie omschrijft die wellicht een werkelijke openbare ruimte kunnen creëren waar we op ontdekking kunnen gaan naar het andere of de ander, zonder meteen te hoeven denken aan confrontaties met daadwerkelijk gevaar. Architectuur moet immers haar beperkende taak kennen. Een openbare ruimte zonder comfort en veiligheid is immers ondoenlijk.

De openbare ruimte als “non-place”

De hedendaagse stad kunnen we opvatten als een “dreamscape of visual consumption”¹⁶. De stad is veranderd in een spektakel. Volgens Edward Soja is er sprake van een neo-conservatieve vorm van postmodernisme, waar het “image” de realiteit vervangt¹⁷. Deze beeldcultuur controleert op nieuwe wijze de populaire ideologieën van het dagelijkse leven. Zo wordt de status quo van flexibele en globale kapitaal accumulatie gegarandeerd. Verder is de visuele consumptie van de ruimte en de tijd versneld en verabstraheerd. De stad is veranderd in een stage-set waar de consumptie uitstekend kan plaatsvinden. Volgens Richard Sennett oefenen verschillende gebouwen in de hedendaagse stad zelfs geen morele functie meer uit. Frappant voorbeeld is dat het gemeentebestuur in de stad Groningen als identiteit niet op de Grote Markt wordt gerepresenteerd, maar verscholen gaat achter een neohistorische façade met daaronder winkels. Als zodanig wordt het zakelijk bestuur, door “democratische” besluitvorming, weggestopt achter een gevelbekleding die vrijwel niets zegt over de processen die zich afspelen in het gebouw. Veel openbare plekken in steden zijn zo ontworpen dat ze de verschillen tussen de diverse sociale groepen isoleren of neutraliseren. In de stedenbouw doet men dit door verschillende gebieden op te delen in monoculturen van villawijken, winkelcentra, parken, brainparks, etc. In de openbare ruimte doet men dit door de individualiteit en *veiligheid* van de mens te benadrukken. Kansen het onbekende of onverwachte te ontmoeten worden vermeden. Behalve dat wonen en werken worden ontkoppeld, overheerst er in de binnensteden een cultuur van consumptie en toerisme. Ook de theateractiviteiten van “A star is born” bevestigen de tendens om activiteiten op straat binnen de aangegeven functiegrenzen te definiëren. Wat doen we met de podia als het inwijdingsritueel voorbij is? Kan het voor iets anders gebruikt worden als er geen voorstelling is? Laten we het toe dat er verslaafden hun “thuis” vinden? De innerlijke levens van de mens worden afgeschermd van de publieke activiteiten. Aan de ene kant dringt het

---

¹⁵ Interview met Deleuze over het werk van Godard: “Three questions about “six fois deux” in “Jean Luc Godard, Son+ Image 1974 - 1991”, The Museum of Modern Art, New York, Raymond Bellour, Mary Lea Bandy (ed.). Deleuze zegt: “The AND is neither the one nor the other, it is always between the two, it is the boundary, there is always a boundary, a vanishing trace or flow, only we don’t see it, because it is scarcely visible. And yet it is along this vanishing trace or flow that things happen, becomings are made, revolutions are sketched out.” Zelfs Giscard d’Estaing begrijpt dit wanneer hij opmerkt: “The strong people are not those who occupy one camp or the other; it is the boundary that is powerful”.

¹⁶ Zie S. Zukin, 1992, “Landscapes of power”, Berkeley, univ. of California press, zie ook M. Christine Boyer. “The City of Collective Memory”, 1994.

¹⁷ Zie bijv. ook in “Understanding Amsterdam. Essays on Economic Vitality, City life & Urban Form”, L. Deben, W. Heinemeijer, D. van der Vaart (editors), Het spinhuis, Amsterdam, 1993. Met bijdragen van Manuel Castells, John O’Loughlin, Edward Soja, Lyn Lofland Paul Claval, Ulf Hannerz en Donald Olsen.

openbare leven het private domein van de mens binnen. Echtscheidingen, verdriet, winkelen en het vinden van bijvoorbeeld een nieuwe liefde vinden plaats via het medium televisie. Wat aanvankelijk in het publieke leven plaatsvond speelt zich meer en meer voor de buis thuis af. En wanneer we ons op straat begeven zonderen we ons wat graag af van het onverwachte op straat door de gebeurtenissen te “illustreeren” met illusionistische muziek uit onze walkman.

In de middeleeuwse stad bestond een hiërarchie van specifieke plekken, heilige en profane gebieden, beschutte en open plekken, landschappelijke en stedelijke condities, het hemelse en het aardse leven. De supermoderne stad is veel meer open en ongedefinieerd¹⁸. Ze verschilt zelfs van de Moderne identiteit die draaide om werk, carrière en familie. Eigenlijk kunnen we stellen dat de versnelling van de tijd en de ruimte de ruimtelijke identiteit doet oplossen¹⁹. Eén specifieke activiteit, naar de televisie kijken, kan worden gezien als een van de voornaamste veroorzakers van deze ontwikkeling. Televisie heeft de tijdsdimensie veranderd en de ruimtelijke organisatie van het leven. Mede door de televisie zijn veel beelden *bevrijd* van hun achterliggende inhoud. Het beeld treedt op de voorgrond en drukt de narratieve dimensie, de acties en consequenties, voortkomend uit het handelen, op de achtergrond. De esthetiek van het beeld is dominant en de beschouwer wordt verleid door de kaleidoscopische vrijheid van het excessieve bombardement van beelden. Diepte of substantie ontbreekt. De betekenis van de straat, het netwerk zelf, is dus niet alleen veranderd door de taal van de professie die haar aankleedt, of de economische onderlegger, maar wordt beïnvloed door het beeldscherm en het beeld dat voor een groot gedeelte de visuele connectie met de buitenwereld bepaalt. De inrichting van de stad is niet alleen anders, we kijken en functioneren als gebruiker, planner en vormgever ook anders. De publieke ruimte is veranderd in een geïndividualiseerde, familiale huiskamer. De openbare ruimte is niet meer openbaar, maar interieur geworden. Wat rest is een cliché waar we niet eens kunnen onderscheiden wie tot ons spreekt. Er is geen “self” achter de verschijning. Het zijn deze “decentered selfs” die volgens Zukin, graag verleid worden door de “dreamscape of visual consumption.” De veresthetisering, geësceneerd door onze beeldcultuur, zorgt er volgens Müller en Dröge²⁰ voor dat onze individuele en collectieve opmerkzaamheid in de realiteit verloren gaat. Concentratie en/of verwerking van indrukken is haast onmogelijk. We beleven met hoogste intensiteit veresthetiseerde ervaringen van een gefragmenteerde waarneming en opdeling van tijd. De klok-tijd is vervangen door wat kan worden beschreven als “instantaneous time”²¹. Er is sprake van een tijd-ruimte compressie. De toename van veresthetisering wordt mogelijk gemaakt door het masker van de perfectie (technologie, design, planologie, etc.). Als een collage, zonder coherent ruimtelijk patroon, dringen de verhalen binnen in het leven van de mens. De stad valt uiteen in fragmenten zonder

---

¹⁸ Marc Augé: “A paradox of non-place: a foreigner lost in a country he does not know he can feel at home there only in the anonymity of motorways, service stations, big stores or hotel chains. For him, an oil company logo is a reassuring landmark; among the supermarket shelves he falls with relief on sanitary, household or food products validated by multinational brand names.”

¹⁹ Uiteraard heeft deze openbare ruimte een nieuwe identiteit, een zgn. non-identiteit die we ook aantreffen in de ‘non-places’.

²⁰ Zie Michael Müller en Franz Dröge “Die Macht der Schönheit, Avantgarde und Faschismus oder Der Geburt der Massenkultur”, EVA, 1995

²¹ Begrip van de socioloog Anthony Giddens.

duidelijk definieerbare grenzen. Het is een verzameling van “non-places” welke veilig opgesloten zitten in hun eigen monocultuur zonder bloot te worden gesteld aan hun eigen grenzen of verantwoordelijkheid. In deze supermoderne stad opereren weliswaar allerlei krachten met specifieke interesses en identiteit, maar in de openbare ruimte verhouden de verschillende programma’s zich niet, of onverschillig tot elkaar. Een netwerk van transportverbindingen breidt alles aan elkaar, zonder dat er inhoudelijke kansen op contact ontstaan die de visie of de activiteit van de mensen verandert. Zelfs als verschillende functies zoals wonen, entertainment, winkelen en werken naast en boven elkaar gestapeld zijn signaleren we geen ontmoeting, uitwisseling of confrontatie. De personen, de vormgeving en de afzonderlijke programma’s in deze ruimten, ontsnappen allemaal aan een vorm van dialoog. Het is de in zichzelf gekeerde toeristische blik, de monoloog van het interieur die als leegte op de voorgrond treedt. Deze onverschilligheid van de leegte doet ruimtelijke grenzen ineenstorten. Dit betekent niet dat de betekenis van de ruimte afneemt. Wanneer ruimtelijke barrières verminderen kunnen we ook beter zien wat de verschillende plekken eigenlijk bevatten. We kunnen zelfs stellen dat er een toenemende competitie bestaat tussen steden die zich als meest attractief voor potentiële investeerders, werkgevers, toeristen, etc, promoten. David Harvey constateert zelfs een paradox: “the less important the spatial barriers, the greater the sensitivity of capital to the variations of place within space, and the greater the incentive for places to be differentiated in ways attractive to capital.”²² en toeristen kunnen we daar rijkelijk aan toevoegen.

Als geen andere stad van formaat is Groningen er in geslaagd, om met verschillende diensten samen een totaal plan te ontwikkelen voor de openbare ruimte. De binnenstad is afgesloten van autoverkeer. Groningen heeft de stad aan de mensen teruggeven. En als ze een plein of straat aanpakken, werken alle stedelijke diensten nauw samen. Niet alleen de bestrating, maar ook het soort stoelen voor terrassen - geen plastic - wordt in een totaalplan verwerkt. Kortom, het is zeer plezierig en comfortabel om in Groningen te vertoeven. Ondanks deze niet geringe prestaties en ongekend enthousiasme ontsnapt de openbare ruimte niet aan veresthetisering. Zonder het Groninger Museum van Mendini kwam men de stad altijd binnen via een omtrekkende beweging, langs allerlei verschillende ruimten, zowel lopend als met de auto. Nu daarentegen komt men de stad binnen door de poort van het Groninger Museum van Mendini. Het museum is het esthetische boegbeeld van Groningen. Een affimerend icoon voor onze beeldcultuur en consumerende blik. Maar daar is het nog niet mee uit. Men loopt in de binnenstad van Groningen op een uitgerolde gele loper. Het is alsof alle architectonische objecten zijn uitgestald op een dienblad van Alessi. De loper is uitgerold voor het toerisme en het winkelende publiek. De binnenstad van Groningen is veranderd in een museum met het Groninger Museum als sublieme ironische poortwachter. Door perfectie van planning en esthetiek, doelmatigheid, functiescheiding, mono-culturen en economische belangen wordt het alledaagse omgetoverd in een esthetische hypnose. In Groningen is dit absoluut niet onplezierig. De openbare ruimte is mooi, veilig, comfortabel, gezellig en prettig. Maar het is wel in één groot Madurodam veranderd. Afwisselend zien we architectonische hoogstandjes, fijne terrassen, een

---

²² David Harvey “The Condition of Postmodernity”, Basil Blackwell, 1989.

overdosis aan winkels en pittoreske straten. De terras cultuur en de verbreding van de publieke autovrije straten en pleinen zorgt ervoor dat de mensen elkaar “vrij” kunnen ontmoeten. Maar door de beeldvorming en de nauwkeurig gecodeerde ruimte kan er nauwelijks sprake zijn van een intersubjectieve ruimte die de “non-places” relativeert of openbreekt. De publieke ruimte is veranderd in een serie snap-shots. Vrijwel iedereen in Groningen (maar natuurlijk niet alleen in Groningen) is toerist geworden. En Groningen zelf een “non-place”. Dat ligt uiteraard niet alleen aan Groningen, maar aan de veranderende conditie van onze supermoderniteit. Of in de woorden van Marc Augé: “Since non-places are the space of supermodernity, supermodernity cannot aspire to the same ambitions as modernity. When individuals come together, they engender the social and organize places. But the space of supermodernity is inhabited by this contradiction: it deals only with individuals (customers, passenger, users, listeners), but they are identified (name, occupation, place of birth, address) only on entering or leaving.”²³ Het kritisch omgaan met de “non-place” kunnen we in ieder geval niet oplossen met de “oude” waarden van de architectuur, we moeten andere instrumenten ontwikkelen.

Wat we nodig hebben, en gelukkig zien we daar sporen van terug in het openbare toilet van Rem Koolhaas en Erwin Olaf, is een architectuur die veresthetisering van concept, programma en vorm uit de weg gaat²⁴. De architectuur van Koolhaas getuigt van een immanente kritiek door niet alleen retro-actief te zijn, maar tevens te vernieuwen. Het project van Koolhaas en Olaf reactiveert de openbare functies, mogelijkheden en onmogelijkheden van de “non-place” genaamd openbaar toilet. Deze “non-place” ontsnapt aan de musealiserende blik. Dit in tegenstelling tot de andere projecten van “A star is born” waar juist de sterallure van de architectuur en de theatervoorstellingen uitgebuit worden om de openbare ruimte verder te musealiseren. Prettig voor de stadsbestuurders wat betreft de kijkcijfers, maar de vraag blijft of deze evenementen de openbare ruimte blijvend verbeteren.

Roemer van Toorn, Amsterdam, Augustus 1996.

---

²³ Zie noot 6.

²⁴ Zie ook Immanente kritiek en intersubjectieve dialoog in dit artikel.

Noten

- 1 Begrip geïntroduceerd door de socioloog Marc Augé in zijn boek *Non-places* (zie noot 6)
- 2 Te denken valt aan Charles Jencks, Aldo Rossi, Robert Venturi, Denise Scott Brown, Michael Graves en vele andere "postmoderne" architecten.
- 3 Zie ook: Roemer van Toorn, "Architectuur om de architectuur. Modernisme als ornament in het recente werk van Mecanoo", *Archis* November 11, 1992.
- 4 Natalini, Grassi en Mendini in Groningen, Aldo Rossi in Maastricht en Michael Graves in Den Haag.
- 5 Zie: "Stadsmarkeringen Groningen 950 jaar" [Marking the city boundaries], Paul Hefting en Camiel van Winkel (ed), 1990. Met: D. Libeskind, J. Hejduk, T. Puckey, K. Forster, G. Daan, W. Forsythe, L. Lapin, A. Asada, H. Müller en P. Virilio En natuurlijk vinden we deze interesse ook terug in de installaties van R. Koolhaas, B. Tschumi, Z. Hadid en o.a. P. Eisenman.
- 6 Marc Augé in: "Non-places, introduction to an anthropology of supermodernity", Verso, 1995 (french version 1992).
- 7 Marc Augé spreekt in zijn boek over de moderne 'non-places' van o.a. vliegvelden, de periferie en infrastructures. Niet alleen de installaties die nodig zijn voor het versnellen van de circulatie van passagiers en goederen zijn een 'non-place' ook de middelen van transport zelf. In dit artikel wordt het begrip 'non-place' verder uitgebouwd vanuit het toerisme en consumptie in de zgn. publieke ruimten die ogenschijnlijk getuigen van plaats, maar door hun naar binnengekeerde blik en overschilligheid, ook bestempeld kunnen worden als 'non-place'.
- 8 De negatieve kritiek als enige praktijk om te opereren in het laatkapitalisme. Voor een uitvoerige uitleg van deze positie zie: Hilde Heynen, *Oase* nr. 44 "Het negatieve denken en de architectuur", 1996. Tafuri gaat zelfs zo ver door te stellen dat er vanuit [within] het systeem geen hoop ligt om ook maar iets te genereren dat het systeem bekritiseert en/of een andere ervaring mogelijk maakt binnen of buiten het systeem om.
- 9 Jean-Paul Fargier, "La face cachée de la lune" in: *Art Press: Spécial Godard*, nr. 4 (1984-1985)
- 10 Begrip ontleend aan de theorie van Chantal Mouffe.
- 11 Scott Lash, "Difference or Sociality?" in "Towards a theory of the image" (editor John Tompshon), *Jan van Eyck Academy*, Maastricht, 1996.
- 12 Zie ook Hans-Georg Gadamer over de traditie van reflectie en onze wijze van interpreteren in met name "Truth and Method", *Stagbooks*, 1988 (org. 1960)
- 13 Gianni Vattimo, "The Transparent Society", *Polity Press*, 1992
- 14 Frank Stella, geciteerd in Casabella, 1996. Het laatste nummer onder de hoofdredactie van Gregotti: *Internationalism*.

- 15 Interview met Deleuze over het werk van Godard: "Three questions about "six fois deux" in "Jean Luc Godard, Son+ Image 1974 - 1991", The Museum of Modern Art, New York, Raymond Bellour, Mary Lea Bandy (ed.). Deleuze zegt: "The AND is neither the one nor the other, it is always between the two, it is the boundary, there is always a boundary, a vanishing trace or flow, only we don't see it, because it is scarcely visible. And yet it is along this vanishing trace or flow that things happen, becomings are made, revolutions are sketched out." Zelfs Giscard d'Estaing begrijpt dit wanneer hij opmerkt: "The strong people are not those who occupy one camp or the other; it is the boundary that is powerfull".
- 16 Zie S. Zukin, 1992, "Landscapes of power", Berkeley, univ. of California press, zie ook M. Christine Boyer. "The City of Collective Memory", 1994.
- 17 Zie bijv. ook in "Understanding Amsterdam. Essays on Economic Vitality, City life & Urban Form", L. Deben, W. Heinemeijer, D. van der Vaart (editors), Het spinhuis, Amsterdam, 1993. Met bijdragen van Manuel Castells, John O'Loughlin, Edward Soja, Lyn Lofland Paul Claval, Ulf Hannerz en Donald Olsen.
- 18 Marc Augé: "A paradox of non-place: a foreigner lost in a country he does not know he can feel at home there only in the anonymity of motorways, service stations, big stores or hotel chains. For him, an oil company logo is a reassuring landmark; among the supermarket shelves he falls with relief on sanitary, household or food products validated by multinational brand names."
- 19 Uiteraard heeft deze openbare ruimte een nieuwe identiteit, een zgn. non-identiteit die we ook aantreffen in de 'non-places'.
- 20 Zie Michael Müller en Franz Dröge "Die Macht der Schönheit, Avantgarde und Faschismus oder Der Geburt der Massenkultur", EVA, 1995
- 21 Begrip van de socioloog Anthony Giddens.
- 22 David Harvey "The Condition of Postmodernity", Basil Blackwell, 1989.
- 23 Zie noot 6.
- 24 Zie ook Immanente kritiek en intersubjectieve dialoog in dit artikel.